

УДК 322“1940/1950”

Людмила Бабенко

Протестантські конфесії в оперативних розробках радянських органів державної безпеки (1940–1950-ті рр.)

Аналізуються процеси у сфері державно-конфесійних відносин упродовж повоєнного десятиліття. Останнє включає в себе парадоксальні за своїм змістом періоди: “пізній сталінізм” з його позірною лібералізацією політики щодо релігії й Церкви та “хрущовську відлигу” з жорстким наступом на релігійне життя. Предметом дослідження є діяльність органів державної безпеки (НКДБ – МДБ – КДБ СРСР і УРСР), відображена в директивних і оперативних документах. Об’єктами їхньої уваги, поряд з іншими конфесіями, були протестантські громади, діяльність яких активізувалася в період окупації.

Авторка на підставі архівних документів розглядає особливості агентурно-оперативної роботи співробітників спецслужб у протестантському середовищі, де, на їх думку, залишилася “агентура гестапо” й вогнища “антирадянської діяльності”. З іншого боку, на органи держбезпеки на місцях покладалася конкретні завдання: не допустити зростання чисельності громад, боротьби з пацифістськими переконаннями, розпуску створених у період окупації центрів тощо. Розкриваються конкретні методи впливу спецслужб на громади єговістів, адвентистів сьомого дня, адвентистів-реформістів, баптистів. У аналізованих документах протестантські громади іменуються виключно сектантами. До останніх зараховувалися й духовенство та віряни Істинно-Православної церкви. Органи держбезпеки залишалися домінуючим інструментом тиску на суб’єктів релігійного життя.

Ключові слова: протестантські громади, Народний комісаріат державної безпеки, Міністерство державної безпеки, Комітет державної безпеки, агентурно-оперативна діяльність

Ludmyla Babenko

Protestant confessions in profiling operations of Soviet security services (1940-1950’s)

The article analyzes the processes in the sphere of state-confessional relations during the post-war decade. The latter includes paradoxical periods: “late

Stalinism” with apparent liberalization of politics in relation to religion and church and “Khrushchev thaw” with its violent assault on religious life. The subject of the study is the activity of security services (NKGB-MGB-KGB of the USSR and the Ukrainian SSR), reflected in directive and operational documents. Protestant communities, whose activities intensified during the occupation period, along with other confessions, became the objects of their attention.

On the basis of archive documents, the author studies the peculiarities of the security services officers’ operational work in the Protestant environment, where, in their opinion, remained “agents of Gestapo”. On the other hand, local security services departments had concrete tasks: prevention of the growth of these communities, struggle with pacifist ideas and dissolution of created during the occupation period centers etc. Specific methods of security services influence on the Jehovah’s Witnesses, Seventh-day Adventists, Adventist Reformists and Baptists communities are revealed. In all the documents Protestant communities are called solely “sectarians”. The latter also included the clergy and faithful of the True Orthodox Church. State security services remained the main instrument of pressure on the subjects of religious life.

Keywords: Protestant communities, The People’s Commissariat for State Security, Ministry for State Security, Committee for State Security, agent and operational activities

В Україні за часів державного атеїзму наукове дослідження діяльності протестантських конфесій ускладнювалося багатьма причинами, передусім політичного характеру. Упереджене ставлення до них було властиве не лише владним структурам, але й широкій громадській думці, яка перебувала в полоні негативних стереотипів, сформованих комуністичною пропагандою. Особливої актуальності, на наш погляд, набуває вивчення реальних механізмів державної політики, які обмежували право свободи совісті або й позбавляли його мільйонів громадян.

Період повоєнного десятиліття поєднував у собі форсовані процеси викорінення зі свідомості населення, що перебувало на окупованій території, наслідків впливу нацистської ідеології та ліквідацію релігійних вірувань у будь-яких їх проявах. Як переконує вивчення архівних документів, значна роль у знешкодженні релігійного чинника відводилася органам державної

безпеки, попри задекларовану лібералізацію у ставленні до релігії. У їхній діяльності з'являються нові акценти, зокрема зростає питома вага оперативно-агентурних і профілактичних методів. Вивчення їх особливостей щодо протестантських течій і громад становить предмет дослідження цієї статті. Актуальність теми зумовлена й численними суспільними викликами сучасності, що пов'язані з пошуками шляхів гармонізації державно-конфесійних та міжконфесійних відносин, обтяжених тоталітарною спадщиною.

Сучасна історична наука поступово долає існуючі прогалини у знаннях про релігійні процеси минулого, визначає їх уроки та прогностичні принципи й моделі. Праці Л. Алексеєвої, В. Барана, В. Войналовича, Ю. Данилюка, О. Бажана розкривають проблеми партійно-державної політики централізації управління протестантськими спільнотами, релігійного дисидентства в Україні й інших республіках СРСР, діяльність опозиційних течій у середовищі Руської православної церкви та протестантських громад тощо [1; 2; 3; 4]. Ряд досліджень присвячені окремим протестантським конфесіям. Зокрема М. І. Одинцов аналізує політику радянської держави стосовно громад свідків Єгови, а також розкриває один з її аспектів – масове заслання віруючих України та Молдови в Казахстан, Сибір, на Далекий Схід, публікує архівні документи [5]. Спробою комплексного аналізу становища протестантських церков ЄХБ і АСД в Україні 1940–1970-х років є дисертаційне дослідження Ю. Вільхового [6]. Прикладом вагомих досліджень регіонального характеру є публікації, В. Докаша, М. Лагодича [7]. Істотно поповнилася історіографія проблеми в рік відзначення 500-ліття Реформації. До аналізу питань державно-конфесійних відносин та місця радянських органів держбезпеки в системі антирелігійної політики зверталася авторка статті [8].

Разом з тим виявлення нових джерел та їх наукова інтерпретація дозволяє простежити важливі тенденції державної політики

щодо протестантських конфесій після закінчення Другої світової війни. Метою авторки статті є аналіз неопублікованих джерел Галузевого державного архіву Служби безпеки України, які належать до фонду розпорядчих документів НКДБ – МДБ – КДБ (директиви, накази, орієнтування (рос. – ориентировки)). Їхній зміст розкриває завдання й напрямки агентурно-оперативної діяльності, спрямовані на встановлення перешкод у діяльності різних конфесій, недопущення повернення на батьківщину репресованих діячів, маркування точок і сфер небезпеки для сталінського політичного режиму з боку релігійних конфесій.

Незважаючи на те, що з 1943 р. Й. Сталін публічно відзначив патріотичну позицію Православної та інших церков, лібералізація державно-церковних відносин в СРСР була формальною, мала суто тактичний характер і не зачіпала ідеологічних основ ставлення комуністів до релігії, хоч і були відкриті духовні курси для підготовки священиків, відновлені окремі монастирі, повернуті Церкві деякі культові споруди, з початку 1943 р. по березень 1948 р. почали діяти 1 297 православних храмів. Але вже у вересні 1944 р. вище партійно-державне керівництво країни заявило про необхідність “посилення антирелігійної пропаганди шляхом пропагування наукового світогляду”. У “Закритому листі ЦК КП(б)У з питань релігії”, який був надісланий у місцеві партійні організації в 1945 р., українські лідери наголошували: “Наша партія й уряд не змінювали свого ставлення до релігії і церкви, а під час Вітчизняної війни церква змінила своє ставлення до радянської держави. ...Але ми, комуністи, ні на хвилину не повинні забувати, що ідеологія церкви суперечить нашому науковому, марксистсько-ленінському світогляду, що вона глибоко реакційна і тому повинна бути подолана” [9, арк. 28–30]. Лібералізації фактично не відчули представники протестантських деномінацій. Принагідно зазначимо, що співробітники правоохоронних органів за незначними винятками не приховували неприязного, а то й відверто ворожого ставлення до

віруючих, особливо протестантів, постійно іменуючи їх у документах сектантами, не розуміли їх психології і широко дивувалися їх відданості вірі. Як згадував Георгій Вінс, в одному з таборів на Північному Уралі, де він відбував покарання, начальник табору прямо йому заявив: “Краще, якби ти був злодієм чи вбивцею, ніж віруючим” [10, с. 7].

Водночас держава намагалася перерозподілити пріоритети антирелігійної боротьби на деокупованих територіях, які пережили так зване “окупаційне релігійне відродження”. Зокрема органи держбезпеки мали відійти в тінь на відкритому фронті, передавши значний обсяг функцій уповноваженим Рад у справах Руської Православної церкви (РС РПЦ) і Ради у справах релігійних культів (РС РК). Остання, створена у травні 1944 р., опікувалася в тому числі віруючими-протестантами. Так, у цілком таємній директиві НКДБ СРСР від 7 липня 1945 р. йшлося про суворе дотримання оперативними співробітниками на місцях принципу розмежування сфер оперативних інтересів з уповноваженими РС РПЦ і РС РК. Функції перших у питаннях контролю за релігійними процесами мали обмежуватися “інтересами розвідувальної і контррозвідувальної роботи”. У директивному документі наводилися випадки, коли оперативні співробітники використовувують інститут уповноважених “для прикриття проведення агентурно-оперативних заходів по церковниках; беруть під свій контроль роботу уповноважених й іноді виконують їхні функції, без особливих підстав втручаються в їхні розпорядження і затримують виконання уповноваженими рішень Рад” [11, арк. 288]. Такі серйозні претензії базувалися на конкретних фактах з практики роботи обласних і районних управлінь НКДБ, особливо в питаннях вербування агентури. Наприклад, у м. Чортків на Тернопільщині співробітник райвідділу викликав священиків написаними ним повістками від імені уповноваженого РСРК з метою вербування; у Почаївський район відрядили нового співробітника під легендою районного уповноваженого

тощо. Іноді оперативники вдавалися до провокацій для виявлення персонального складу релігійних організацій. Зокрема агентам доручалося створення з провокативною метою нових громад, місіонерських організацій, не інформуючи при цьому уповноважених РС РК. У документі констатується: “управління НКДБ не розуміють, що повинні здійснювати не контроль за роботою уповноважених, а контакти в питаннях оперативної необхідності” [11, арк. 288 зв.]. Окремим положенням цього орієнтування для територіальних управлінь НКДБ категорично заборонялося “проводити будь-які дії від імені уповноважених”, а також “в бесідах з агентурою розголошувати роботу тов. Карпова за сумісництвом в Раді і НКДБ СРСР” [11, арк. 289 зв.].

Нерідко на посади уповноважених призначалися колишні або діючі офіцери спецслужб, які мали досвід оперативної роботи в галузі “боротьби з контрреволюційним духовенством”. Характерним документом у цьому контексті є рапорт уповноваженого у справах релігійних культів у Чернівецькій області М. Яценка на ім'я голови РС РК при Раді міністрів СРСР. У ньому автор скаржиться на неможливість вирішення проблеми невідкладного санаторно-курортного лікування: “Я доповідаю, що моя хвороба, безумовно, пов'язана з тим, що я впродовж 25 років працював у органах ОДПУ–НКВС–МДБ, безпосередньо виконуючи оперативні функції, і скористався лікуванням лише три рази” [12, арк. 32].

Загалом між цими структурами було налагоджене взаємне інформування з питань, що стосувалися будь-яких аспектів релігійного життя. Управлінням НКДБ – МДБ – КДБ направлялися сигнали про підозрілі зв'язки, пересування, зустрічі керівників і членів протестантських громад, які передавалися в оперативну розробку, виявлена друкована продукція, що йшла врозріз з радянським законодавством про культу, а також копії періодичних звітів та інформацій органам влади. У ході слідства співробітники спецслужби долучали до справ звинувачуваних

довідки уповноважених РС РК, які характеризували ту чи іншу течію протестантизму. Довідки стосувалися й окремих уточнень щодо побутуючих назв протестантських об'єднань. Так, коли в 1958 р. у чернівецьких чекістів виникли сумніви з приводу невідомої їм назви “міліоністи”, уповноважений у довідці з грифом “Управлінню КДБ для оперативного використання” зазначав, що це місцева “народна назва секти єговістів”. На території інших областей їх можуть іменувати інакше, але між ними не існує ніякої різниці. При цьому він додає, що “секта явно бузувірського характеру, ворожа до заходів компартії” [13, арк. 1, 2]. Такі кліше використовувалися слідчими і в процесуальних документах.

Тотальний контроль за релігійними осередками протестантів органи держбезпеки могли здійснювати тільки за умови впровадження достатньої кількості агентів у їхнє середовище. На території областей України, щойно визволених від нацистів, актуальним також було питання виявлення “ворожої агентури”, яка, за оперативними даними, працювала на окупантів або залишена як резиденти. Директива НКДБ УРСР від 11 березня 1944 р. якраз стверджувала, що німецька розвідка нібито “широко використовувала православне та інше духовенство для шпигунсько-розвідувальної пособницької діяльності і політичного тиску на віруючі маси”, а “деякі УНКДБ знехтували цю важливу ділянку роботи – виявлення агентури серед духовенства” [14, арк. 84]. Серед областей, де, за оцінкою керівництва, була ослаблена оперативна пильність, називалися Житомирська, Рівненська, Дніпропетровська, Полтавська, Харківська, Чернігівська, Запорізька. Зазвичай у подібних документах містилися конкретні вказівки до виконання. Ряд пунктів фактично зобов'язують не тільки взяти представників духовенства “на формулярний облік і в активну агентурну розробку”, але й виявити всі їхні підозрілі контакти, факти “профашистської агітації” з метою подальших арештів.

Майже одночасно вийшла інша директива НКДБ УРСР “Про роботу по сектантах” за № 145/с. від 26 січня 1944 р. за підписом

наркома НКДБ С. Савченка. У ній стверджувалося, що нацистська влада “за особистою вказівкою Гітлера” сприяла посиленню протестантського руху задля “роз’єднання і знесилення православної церкви”. Найбільша стурбованість висловлювалася з приводу значного кількісного зростання протестантських громад, які “вийшовши з підпілля, розгорнули активну антирадянську діяльність і посилене вербування нових членів” [14, арк. 13–14]. Головна небезпека для радянського керівництва на завершальному етапі війни випливала з паціфістських переконань протестантів: “відмови від служби в Червоній армії зі зброєю в руках”, а “деякі УНКДБ зовсім не звертають на це ніякої уваги”, – наголошувалося в директиві. Документ жорстко орієнтує співробітників обласних управлінь у тісному зв’язку з військкоматами взяти на облік всіх осіб, які під приводом релігійних переконань ухиляються від військової служби. Про виявлені випадки слід було повідомляти в НКДБ УРСР.

Вони були досить поширеними в областях з густою мережею протестантських громад. Наприклад, у Чернівецькій області мали місце факти засудження віруючих за відмову брати в руки зброю впродовж 1944–1945 рр. після вступу Червоної армії на територію Буковини. Слідство встановило, що внаслідок антивоєнної агітації керівника громади п’ятидесятників села Шубранець Садгірського району І. Жовнерюка більше десяти юнаків відмовилися йти на військову службу [15, арк. 167]. Єговіст Г. Синько в 1944 р. теж категорично відмовився служити в армії. В суді винним себе визнав, але при цьому пояснив, що він “ніяких законів радянської влади не визнає і підкоряється тільки законам своєї віри”, за що й отримав 25 років виправно-трудових таборів [16, арк. 134]. Подібні звинувачення висувалися проти віруючих громад адвентистів сьомого дня Сталінської (нині Донецької) області. Навіть ті з них, що були мобілізовані в Червону армію, відмовлялися приймати присягу й провадили антивоєнну агітацію, що в інтерпретації чекістів

виглядало як “агітація серед бійців проти збройної боротьби з німцями” [17, арк. 106].

Головною умовою існування протестантських громад була їх легалізація через реєстрацію в органах влади. Спочатку керівництво НКДБ республіки директивою від 13 вересня 1944 р. зажадало від РС РК розпустити створені під час окупації обласні, окружні і районні центри громад протестантських конфесій. Водночас заступник наркома НКДБ Г. Дроздецький радив “підібрати з середовища перевіреної агентури, головним чином сектантських авторитетів, кандидатури на обласних уповноважених по євангельських християнах і баптистах”. Отже, оперативники намагалися розставляти кадри, якими можна було б маніпулювати. Як на неприпустимий факт вказувалося на продовження діяльності керівних центрів у Вінницькій, Житомирській, Кам’янець-Подільській областях, “більшість членів яких не згодні з патріотичними заходами, що проводить Всесоюзна рада євангельських християн і баптистів” [18, арк. 87–88]. Гнів Г. Дроздецького викликав вихід з-під контролю місцевих органів держбезпеки виборів активу названих громад у Рівненській і Волинській областях. Як провальний за своїми наслідками він називає підбір кандидатур чекістами у Ворошиловградській і Кіровоградській областях (агенти “Милосердний” і “Гончаров” не належали до організації ЄХБ), у Вінницькій і Чернігівській областях запропоновані особи розконспірували свій зв’язок з органами НКДБ.

Прикметно, що цією ж директивою керівними органами держбезпеки моделюються подальші дії органів влади, зокрема виконкомів місцевих рад і уповноважених РС РК. Так, через уповноважених слід було розпустити “сектантські керівні центри”, а “сектантський актив, який буде намагатися створити нелегальні керівні центри або вже створив такі в антирадянських цілях, брати в активну агентурну розробку і заарештовувати” [18, арк. 89].

Ще більш різку оцінку отримали релігійні громади адвентистів сьомого дня та адвентистів-реформістів в таємному наказі № 105/Д. Їх кваліфікують як “пронімецькі секти, що з перших днів окупації стали на шлях активної пособницької діяльності... їхні молитовні будинки німці перетворили на вогнища антирадянської агітації” [17, арк. 104]. Більш небезпечними вважалися адвентисти-реформісти, котрі “порвали зв’язок з легальними громадами і пішли в підпілля”. Щоб викрити і знищити його, НКДБ УРСР завів централізовану агентурну справу “Оракул”. Аналогічні заходи передбачалося здійснити щодо єговітського підпілля через агентурну справу “Завіт” у загальноукраїнському масштабі [17, арк. 114–120].

Один з розпорядчих документів НКДБ від 18 серпня 1945 р. наказував негайно “через уповноважених у справах релігійних культів при облрадах депутатів трудящих вилучити всі наявні в сектантських громадах різних напрямів печатки і штампи як виготовлені в період окупації, так і останнім часом, і категорично заборонити ними користуватися для будь-яких цілей”. Співробітникам органів держбезпеки стало відомо, що чимало керівників протестантських громад використовують печатки і штампи, придбані ще за часів окупації, для виготовлення документів, котрі дають можливість ухилитися від військової служби, а також проїзних документів для “налагодження антирадянських зв’язків з сектантським підпіллям”. Тож оперативникам належало брати в “активну агентурну розробку” тих осіб, що робитимуть спроби придбати штампи і печатки чи отримати дозвіл на їх виготовлення [17, арк. 98–99].

Поряд з посиленням оперативних заходів, які фактично контролювали кожний крок членів релігійних організацій, типовим був адміністративний тиск щодо членів зареєстрованих і незареєстрованих громад, котрий викликав справедливе обурення і скарги віруючих на адресу уповноважених РС РК в областях. Останнім іноді доводилося погоджуватися з оцінкою

дій місцевих керівників як незаконних. Так, старший пресвітер громад ЄХБ Чернівецької області Голик повідомляв, що в селі Давидівка Сторожинецького району голова сільської ради викликав пресвітера І. Штифуряка і вимагав, щоб той перед кожним зібранням знайомив його з темою проповіді та її змістом, на кожному богослужінні “мав бути присутнім хтось із партійних людей і слухати, з інших сіл нікого не повинно бути”. У селі Добринівка Заставнівського району громада ЄХБ отримала під молитовний будинок напівзруйноване приміщення, витратила на його ремонт 4 273 карбованці. Однак 21 квітня 1957 р. районний суд ухвалив передати будинок протягом двох днів місцевому колгоспу під дитячий садок, а райвиконком визнав це рішення “потрібним і доцільним” [18, арк. 1, 4, 5, 13]. Мали місце й інші факти підміни антирелігійної агітації грубим адмініструванням. Зокрема в селі Окно Заставнівського району та в місті Чернівці траплялися спроби затягування в комсомольську організацію віруючої молоді. Коли донька обласного пресвітера ЄХБ Голика відмовилася від пропозиції стати комсомолкою через релігійні переконання особисті та своїх батьків, вчитель Лазарюк, він же комсорг школи, заявив: “Не важливо, що твої батьки віруючі, нам важливо, щоб увесь клас став до випуску комсомольським” [19, арк. 6].

Упродовж другої половини 1940-х – 1950-ті рр. РС РК СРСР розробила ряд інструкцій та інших документів, які суттєво обмежували свободу діяльності протестантських конфесій. Насамперед це стосувалося чисельного зростання об’єднань протестантів, виховної роботи з молоддю, поширення друкованої релігійної літератури та рукописів тощо. Але найбільших переслідувань зазнавала ортодоксально налаштована частина віруючих внаслідок суворого дотримання ними шостої заповіді “пам’ятай день суботній”, який за радянським законодавством був робочим. Найбільш послідовно відстоювали право на виконання цієї заповіді адвентисти-реформісти, єговісти, п’ятидесятники. Наприклад, 30

жовтня Новоселицьким райвідділом НКДБ на Буковині до кримінальної відповідальності притягувалися жителі села Белоуци І. Гарбуз, В. Рудий, М. Мельник, Д. Думитрашук, Н. Качурко. Як зазначено в постанові на арешт, “пресвітер секти баптистів І. Гарбуз проповідував, що віруючі не повинні працювати, нікуди не ходити і не виїжджати”. На молитовному зібранні, яке тривало з 19 по 22 жовтня, були присутні 60 осіб дорослого населення, що паралізувало сільськогосподарське виробництво: “...у фонд Червоної армії хліб не здавався, особи, зобов’язані з’явитися у військкомат, не з’явилися”. Таким чином, дії членів релігійного об’єднання кваліфікувалися як умисний саботаж [20, арк. 2, 168]. Ця подія увійшла до цілком таємної інформаційної довідки на ім’я секретаря ЦК ВКП(б) Александрова за № 240/с від 31 серпня 1945 р., але в дещо іншій інтерпретації. І. Гарбуз фігурує у справі як керівник секти п’ятидесятників, яка після кількадечних молінь “у стані релігійного фанатизму хотіла принести в жертву хлопчика, котрого затягнули до лісу і побили до напівсмерті. Організатор побиття І. Гарбуз та ще 5 осіб засуджені судом до різних термінів” [21, арк. 175–176].

Пошанування заповіді “пам’ятай день суботній” віруючими адвентистами-реформістами, п’ятидесятниками утримувало їх від вступу в колгоспи, “де змушують працювати в суботу”. У свою чергу, не уникнувши колективізації, віруючі намагалися явочним порядком відстояти право на день молитви. На такі випадки миттєво реагували місцева влада і правоохоронні органи. Коли 17 липня 1949 р. в с. Михайлівка Кельменецького району на Буковині близько 30 осіб вірян не вийшли на роботу, комісія у складі уповноваженого райкому партії, голови та секретаря сільської ради і голови колгоспу склала про це акт. Інцидент розгорівся у жнивну пору й, на думку керівництва, загрожував зривом плану хлібозаготівель, бо інші колгоспники за прикладом сектантів теж не вийшли в поле. Вже 29 липня були заарештовані керівник громади п’ятидесятників М. Г. Лучик та активні її члени

М. І. Катринін, І. Х. Грушевський, а згаданий акт, як і характеристики сільради на підслідних, були долучені до кримінальної справи. У звинувачувальному висновку знайшло місце і речення з акту: “В розпал збирання хліба не виходили на роботу, саботуючи заходи радянської влади” [22, арк. 164, 167–169, 185].

Увага спецслужб була передусім прикута до громад незаереєстрованих течій, існування яких вступало в протиріччя з діючим законодавством. Це давало можливість трактувати наявну мережу релігійних об’єднань як “нелегальне антирадянське підпілля”. Саме таку оцінку отримали адвентисти-реформісти Буковини. Заарештований у 1947 р. старший пресвітер Чернівецької області С. Москалюк, виклавши на допитах деякі факти організаційного становлення своєї церкви, сприяв тим самим слідчим у конструюванні схеми такого підпілля. Він повідомив, що відновлення організацій адвентистів на Буковині почалося з 1945 р., коли до Чернівців приїздив керівник адвентистів-реформістів Молдавії та Чернівецької області Терентій Чирков. Саме він призначив обласний керівний центр: окрім Москалюка місіонером Чернівецького поля став С. Миленко з підпорядкуванням йому адвентистських громад Чернівецького, Садгірського, Кіцманського і Вашківецького районів, а місіонером Хотинського поля, до якого належав і Кельменецький район, – Т. Телеман. Тим часом відсутність реєстрації не дозволяла їм скликати легальні збори та проводити організаційну роботу [23, арк. 1, 49–50, 220].

Надання власного помешкання для проведення таємних молитовних зборів також інкримінувалося як суттєве звинувачення, посилювало провину членів протестантських громад. Так, у справі керівника громади п’ятидесятників села Рідківці Садгірського району І. Зайця неодноразово акцентується увага на тому, що його дім перетворився на “осередок нелегальних антирадянських сектантських зборищ, де виголошуються проповіді антирадянського змісту” [24, арк. 1, 6, 59, 212, 213].

Подібним чином розцінювалося і поповнення громад новими членами. Місіонерська діяльність, відповідно до термінології слідчих, називається “систематичним вербуванням нових членів”, тим самим набуваючи кримінального характеру. У процесуальних документах неодмінно наголошувалося, що активне проповідання “антирадянських релігійних переконань” користувалося успіхом лише у “відсталій частини населення”, а для заохочення її вступу в секти широко практикувалася матеріальна допомога або винагорода, як у випадку з єговісткою Марією Войняк з села Іванівці Кельменецького району [25, арк. 58].

Численні приклади діянь та висловлювань “антирадянського змісту”, здебільшого тенденційного характеру, які нібито мали місце з боку членів протестантських об’єднань, наводили свідки. Зокрема щодо п’ятидесятників села Білоусівка Сокирянського району В. С. Мадригана і С. Є. Дорофея один із свідків з очевидним ентузіазмом перераховує чимало гострих висловлювань та оцінок на адресу колгоспної дійсності, серед них і фаталістичне пророцтво власної перспективи: “Радянська влада обирає суди для того, щоб судити людей за кожну дрібницю. Прийде такий час, коли й нас будуть судити за те, що ми читаємо Євангеліє” [26, арк. 161, 162–162 зв.].

Влада, окрім конфіскації майна засуджених згідно з вироком, активно застосовувала штрафні економічні санкції. Заарештована у складі великої групи членів громади свідків Єгови села Новоселиця Євдокія Ткач за рішенням суду від 16 вересня 1947 р. мала сплатити “штраф за несвоєчасне виконання держпоставки” її батьком за попередній рік. Замість 119 кілограмів зерна за планом і 114 кілограмів недоїмки, вона змогла здати всього 96 кілограмів, тому суд призначив штраф у подвійному розмірі ринкової ціни боргу – 7730 карбованців. Майно було негайно описано [24, арк. 301]. Проте віруючі єговісти належали до найбільш вразливих верств буковинського села. Часто при здійсненні обшуків у помешканнях заарештованих чи виконанні приписів

суду про конфіскацію майна виконавці змушені були складати акти на зразок включеного до справи Миколи Рогозняка: “Ми, що нижче підписалися співробітники КДБ в присутності понятих склали акт про те, що при арешті майна, яке особисто належить Рогознятку і підлягало б опису і накладенню арешту, не виявилося” [27, арк. 15].

Конфлікт єговістів з державою знаходився також і в площині громадсько-політичного і культурного життя. Вони не брали участі у виборах до місцевих і Верховних рад республіки і СРСР, не ставили підписів під державними документами, не відвідували публічних лекцій, зборів, культурних заходів тощо. Пояснення цього висловив на допиті М. Шумейко з села Щербинці Новоселицького району: “...не голосував на виборах тому, що я свій голос віддав Богу, а будь-яка влада є Божою і Богом, а не людьми вона повинна обиратися” [28, арк. 66]. За проповідницьку діяльність та організацію “теократичних” шкіл і курсів у січні 1947 р. були заарештовані керівник єговістських громад Кельменецького району Ф. Герман та ще семеро його єдиновірців [29, арк. 2, 26, 53].

Непокоїв і дратував владу й зміст проповідей єговістів, який відволікав від оптимістичного погляду в майбутнє. Як антирадянські трактувалися слідством ідеї про близький кінець світу, битву Армагеддон, у якій переможе Бог і будуть знищені “невірні безбожники”, побудову теократичної держави тощо. Ще більшу небезпеку становило поширення єговістських друкованих і рукописних матеріалів. Вилучені під час арешту в 1957 р. у Софії Белей матеріали стали предметом наукової експертизи, що практикувалося чекістами досить широко. Науковці Чернівецького університету, проаналізувавши їхній зміст, прийшли до висновку, що вони “войовниче” налаштовані проти матеріалістичного розуміння дійсності; за містичною оболонкою приховується антирадянська спрямованість; заходи радянської влади трактуються як “диявольське заманювання в тенета”, а

наші дні характеризуються як “наближення останнього часу” [30, арк. 159–162].

Значно зросла практика порушення кримінальних справ органами держбезпеки за заявами громадян. Адвентист-реформіст С. Карвацький потрапив під арешт після того, як оперуповноважений УКДБ Хотинського району 30 січня 1959 р. прийняв усну заяву від громадянки “Х”. Вона заявила, що їй особисто відомі злочинні дії керівника секти Карвацького, який “читав Біблію, проповіді, говорив, що не можна порушувати божі заповіді і не боятися, якщо за це посадять у в’язницю”. Крім наведеної, у справі фігурують ще три заяви односельців, у тому числі вчительки місцевої школи села Клішківці, яка повідомляє, що діти сектантів по суботах не відвідують школу [31, арк. 1–5, 15–16, 22–26, 37–38].

Незважаючи на вжиті суворі репресивні заходи, ліквідувати густу мережу незареєстрованих протестантських громад у різних областях України органам держбезпеки не вдалося. 2 жовтня 1957 р. всім начальникам Управлінь КДБ надійшла директива та орієнтування “Про вплив церковників і сектантів на молодь”. У документі констатовалося, що в комітет держбезпеки продовжують надходити дані про активізацію антирадянської і місіонерської діяльності “церковно-сектантських елементів”, наявність організаційних нелегальних ланок різних релігійних формувань, їх активну роботу “з поширення реакційної ідеології серед населення і втягування в секти і в громади нових осіб, особливо молоді”. При цьому пропонувалося організувати проведення активних чекістських заходів “з виявлення керівних ланок” цих угруповань, головну увагу звернути на якнайшвидше просування “до керівництва церковно-сектантських ланок досвідченої агентури органів КДБ і придбання нової агентури, здатної забезпечити попередження подальшої активізації їх діяльності по обробці молоді”. Передбачалося також активізувати компрометацію керівного складу і активу церковно-релігійних формувань в очах віруючих через пресу, радіо, публічні лекції, популяризувати листи громадян, які порвали з релігією [30, арк. 167–170].

Не повинні були залишатися осторонь й уповноважені РСРК. Інструктивний лист уповноваженого Ради в справах релігійних культів при Раді міністрів УРСР від 16 лютого 1960 р. радив “активно, але тонко, непомітно підсікати позиції релігійних організацій. Робити це треба так, щоб не давати приводу для обґрунтованих скарг і протестів, не дозволяючи грубого адміністрування, тобто бути максимально гнучким” [32, с. 365]. Базу таких рішень було закладено цілою низкою директив та вказівок керівництва НКДБ УРСР у 1944–1945 рр., які стосувалися конкретних оперативних заходів з контролю, нейтралізації, розкладу та ліквідації протестантських формувань. Це, зокрема, орієнтування від 13 березня 1944 р. “Про діяльність церковників на Україні в період окупації і про становище їх на визволеній території в даний час”, директива від 26 січня 1944 р. “Про посилення агентурно-оперативної роботи по розробці різноманітних сектантських організацій”, директива від 27 березня 1945 р. “Про недостатню роботу обласних УНКДБ по ліквідації і розпуску різноманітних сектантських центрів” та інші.

Отже, наголосимо, що в директивно-розпорядчих документах та кримінальних справах повоєнної доби поєднувалися відразу кілька формальних мотивів звинувачення віруючих протестантських конфесій. Головними із них в інтерпретації співробітників органів держбезпеки був колабораціонізм з окупаційною владою, серед складників якого передусім виділялася шпигунсько-розвідувальна діяльність і політичний тиск на віруючих. Незмінними додатковими мотивами в переважній більшості справ були названі “антирадянська агітація і пропаганда”. Обтяжувальні мотиви, які доповнювали сформований образ ворога, зазвичай впливали зі соціального походження вірян та ієрархії, членства в небільшовицьких партіях та організаціях, попередніх арештів і судимостей. Ідеологічною базою переслідувань протестантських течій у зазначений період залишалася антирелігійна стратегія партійно-державної влади

1.3. Виклики ХХ століття

в СРСР та УРСР. Враховуючи зазначені акценти чекістських інтерпретацій діяльності церковно-релігійних інституцій періоду окупації та періоду пізнього сталінізму, органи держбезпеки розглядали останні як об'єкт оперативно-агентурної та репресивної діяльності. На наш погляд, можна виділити три етапи репресій повоєнного періоду, спрямованих проти протестантських деномінацій: двох повоєнних десятиліть на Буковині: 1) 1944–1945 рр. – репресії викликані головним чином антимілітаристськими діями і агітацією; 2) друга половина 1940-х – початок 1950-их рр. – репресії, спровоковані реакцією опозиційних протестантських громад на соціально-економічні та політичні заходи радянської влади; 3) середина – друга половина 1950-их рр. – репресії внаслідок опозиційних настроїв щодо угодовської позиції керівництва окремих деномінацій, посилення місіонерської діяльності, поширення релігійної літератури та інших друкованих матеріалів з критикою боготборчої політики держави.

1. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. Вильнюс – Москва: Весть, 1992. 352 с.

2. Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 448 с.

3. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.

4. Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. Київ: Рідний край, 2000. 332 с.

5. Одинцов М. И. Совет Министров СССР постановляет: “Выселить навечно”: сб. документов и материалов о Свидетелях Иеговы в Советском Союзе (1951–1985 гг.). Москва, 2002. 239 с.

6. Вільховий Ю. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-х – 70-ті роки ХХ століття): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003. 20 с.

7. Докаш В., Лагодич М. Релігійна мережа Буковини: стан та основні тенденції змін (1991–2004 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр. Чернівці, 2004. С. 120–124.

8. Бабенко Л. Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.). Полтава: ТОВ “АСМІ”, 2014. 549 с.

9. Центральний державний архів громадських об’єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1641.

10. Винс Г. Евангелие в узах. Б. м., 1991. 230 с.

11. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), м. Київ. Ф. 9. Спр. 17–СП.

12. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). Ф. Р-623. Оп. 2. Спр. 52.

13. ДАЧО. Ф. Р-623. Оп. 2. Спр. 124.

14. ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 9. Спр. 74.

15. ГДА СБУ, м. Чернівці. Спр. П-5610.

16. ГДА СБУ, м. Чернівці. Спр. П-5437.

17. ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 9. Спр. 89. Т. 2.

18. ДАЧО. Ф. Р-623. Оп. 2. Спр. 55.

19. ДАЧО. Ф. Р-623. Оп. 2. Спр. 53.

20. ГДА СБУ, м. Чернівці. Спр. П-6332.

21. Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 17. Оп. 125. Д. 313.

22. ГДА СБУ, м. Чернівці. Спр. П-5144.

23. ГДА СБУ, м. Чернівці. Спр. П-6687.

24. ГДА СБУ, м. Чернівці. Спр. П-5213, у 2 т. Т. 1.

25. ГДА СБУ, м. Чернівці. Спр. П-6326.

26. ГДА СБУ, м. Чернівці. Спр. П-5315, у 4 т. Т. 1.

27. ГДА СБУ, м. Чернівці. Спр. П-6331.

28. ГДА СБУ, м. Чернівці. Спр. П-5765.

29. ГДА СБУ, м. Чернівці. Спр. П-5142.

30. ГДА СБУ, м. Чернівці. Спр. П-5237.

31. ГДА СБУ, м. Чернівці. Спр. П-5103, у 2 т. Т. 2.

32. ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 9. Спр. 237.